

ОЛЕНА ТОДОР

ОМОГРАФИ: СМИСЛОРОЗРІЗНЮВАЛЬНА РОЛЬ НАГОЛОСУ

В українській мові є досить велика кількість слів, які існують у вигляді двох фонетичних варіантів, до того ж часто різницю їх фонемного складу визначає місце наголосу, наприклад: *алфáвіт, до́говір, зокре́ма, ма́буть, та́кож, я́сний, весня́ний, ба́йдуже, пе́рвісний*.

Те, що у всіх цих варіантах маємо не різні слова, а саме фонетичні варіанти того самого слова, не викликає сумнівів, бо між ними неможливо виявити ніяких розбіжностей ані у значенні, ані у вживанні, ані у стилістичних конотаціях.

Від цих слів принципово відрізняються такі пари, де, як видається на перший погляд, те саме фонетичне співвідношення супроводжується диференціацією значень, а також відмінностями у словотворенні, слововживанні тощо. Тут уже йдеться про омографи, тобто про різні слова, які випадково збігаються за написанням в українській мові.

Омографи можуть виникнути в результаті семантичного розщеплення варіантів того самого слова. Напр., у сценічному мистецтві вживають слово *харáктерний* — ‘властивий певному народові, епосу, суспільному середовищу’: *харáктерний танець*. З ремаркою *розм.* словник подає і друге значення цього слова ‘який має твердий, вольовий характер // Який має важкий, сердитий, упертий характер’, пор.: *характерний хлопець*.

Характёрний — ‘властивий певній особі, предмету, явищу або ряду осіб, предметів, явищ’: *характёрне явище, деталь, поведінка, жест, тон*.

У той самий спосіб виникли омографи *госпóдарський* — ‘належний, властивий господарю’ (*госпóдарський реманент, хист, талант*) і *господáрський* — ‘який стосується господарства’ (*діяльність, механізм, операції, товари*); *деревíна* — ‘одне дерево’ (*Серед поля росла деревíна*) і *деревинá* — ‘матеріал з дерева, що йде на будівництво та різні вироби’ (*заготівля деревинí*). Здебільшого омографічні пари утворюють слова з власних мовних ресурсів: *на́званий* ‘дієприкм. пас. мин. ч. до назвати’ (*він був на́званий на часть батька*) і *назváний* ‘який не перебуває в родинних зв’язках, нерідний’ (*назváна мати, брат, сестра, батько*); *похíдний* ‘який стосується походу’ (*похíдне спорядження*) і *похíдний* ‘утворений з іншого похідного (лінгв. *похíдне слово*, мат. *похíдна функція*); *лю́дський* ‘гуманний, людський’ (*лю́дське ставлення до тварин*) і *людськíй* ‘властивий людині; належний людині’ (*людськé суспільство, мозок*); *переносníй* ‘який можна переносити з місця на місце’ (*переносníй телефон, магнітофон*) і *перенóсний* ‘непряме значення слова’ (*перенóсне значення*); *відомíсть* ‘список, документ’ (*екзаменаційна відомíсть*) і *відóмíсть* 1) ‘популярність; 2) ‘дані про щось’ (*всесвітня відóмíсть; ніяких відóмостей про когось*); *пта́шник* ‘доглядач птахів’ (*досвідчений пта́шник*) і *пташні́к* ‘приміщення для птахів’ (*полагодити пташні́к*); *зимівник* ‘той, хто залишається зимувати де-небудь з певною метою’ (*зимівники повернулися з Арктики*) і *зимівні́к* ‘приміщення для зимування бджіл’ (*бджоли залетіли у зимівні́к*); *за́пал* ‘азарт, пристрасть, завзяття’ (*молодечий за́пал*) і *запа́л* ‘пристрій для запалювання вибухової речовини’ (*гарматний запа́л*); *за́в’язка* ‘те, чим зав’язують що-небудь (стрічка, мотузок, шнурок)’ (*шовкова за́в’язка*) і *зав’я́зка* (*цікава зав’я́зка*); *о́чко* ‘вічко’ (*дитина заплющила праве о́чко*) і *очко́* ‘бали у спорті’ (*зарахували одне очко́*).

Щодо частиномовного поділу, найбільше омографів серед прикметників та іменників (приблизно в однаковій пропорції), менша кількість омографів-прислівників (*ніде* — немає де, *ніде́* — в жодному місці; *нізвідки* — немає звідки, *нізвідки* — з жодного місця; *ніколи* — немає часу, *ніко́ли* — у жодний час; *нікуди* — немає куди, *ніку́ди* — в жодне місце; *ніяк* — немає як, *нія́к* — жодним способом; *я́кось* — невідомо як, як-небудь, *яко́сь* — одного разу, колись; *за́раз* — негайно, цієї ж миті, *зара́з* — за один раз) та займенників (*нікого* — немає кого; *ніко́го* — жодної людини; *нікому* — немає кому; *ніко́му* — жодній людині; *ніким* — немає ким; *нікі́м* — жодною людиною; *нічого* — немає чого; *нічо́го* — жодної речі, факту; *нічому* — немає чому; *нічо́му* — жодному предмету; *ні* з кого — немає з кого; *ні* з ко́го — з жодної людини; *ні* з ким — немає з ким; *ні* з кі́м — з жодною людиною; *ні* на кому — немає на кому; *ні* на ко́му — на жодній людині; *ні* до чого — немає до чого; *ні* до чо́го — марно, до

жодного предмета; *ні* з чим — немає з чим; *ні* з *чим* — з жодним предметом, *ні* на чому — немає на чому; *ні* на *чому* — на жодному предметі).

Зовсім мало омографів-дієслів: *розходитися* ‘іти в різні боки’ (*час розходиться*) і *розходітися* 1) ‘захопитися ходінням; 2) ‘відчуті збудження, розбурхатися’: 1) ‘розходітися туди-сюди; 2) ‘не дати комусь розходітися); *твердити* ‘запевняти’ (*твердити із впевненістю*) і *твердіти* ‘повторювати’ (*нудно твердіти*); *торочити* ‘верзти, говорити те саме’ (*торочити нісенітниці*) і *торочіти* ‘висмикувати нитки із тканини’ (*торочіти край сорочки*), *сіяти* ‘кидати зерно, насіння у землю’ і *сіяти* ‘випромінювати світло, світитися’.

Один із омографів у парі може мати кілька значень, напр.: *водяній* 1) ‘стосується води, пов’язаний з водою’ (*водяна стихія, фарба, ерозія ґрунту; водяній знак (на грошах, папері)*); 2) ‘який складається з води’ (*водяній потік, простір, смерч, воронка, гладінь, бризки*); 3) ‘який живе або росте в воді’ (*водяна змія, тварина, пацюк, каштан, ліля, часник*); 4) ‘який діє за допомогою води’ (*водяній годинник, двигун, млин, зрошування, опалення, охолодження*) і *в’одяній* 1) ‘який містить у собі багато води’ (*в’одяній виноград, картопля*); 2) ‘безбарвний’ (*в’одяні очі*); *пересічний* 1) ‘посередній’ (*пересічні можливості*); 2) ‘звичайний, такий як усі’ (*пересічний громадянин*) і *пересічний* ‘який перетинається з чим-небудь’ (*пересічна вулиця, мат. пересічна крива*); *захват* ‘захоплення’ (*прочитати книгу із захватом*) і *захват* 1) ‘ширина робочого ходу машини’ (*широкий захват*), 2) ‘спортивний прийом’ (*раптовий захват*); *захід* 1) ‘сторона світу’ (*рухатися на захід*); 2) ‘дія, зусилля’ (*протипожежний захід*) і *захід* ‘про рух небесних світил’ (*спостерігати захід сонця*) — остання пара омографів має похідні, де збереглися не всі значення слова *захід*: *західний* ‘прикм. до захід’ (*Західна Європа, західний світ*) і *західний* ‘який заходить за обрій’ (*червоногарячі промені західного сонця*); *обід* ‘зовнішня частина колеса’ (*полагодити обід*) і *обід* 1) ‘споживання їжі серед дня’ (*спізнитися на обід*); 2) ‘їжа, призначена для споживання вдень’ (*смачний обід*); 3) ‘час серед дня’ (*вийти з роботи на обід*); *п’оділ* ‘дія за значенням поділяти, поділятися’ (*п’оділ на групи, п’оділ клітин*) і *поділ* 1) ‘нижній край одягу’ (*поділ сорочки*); 2) ‘низина’ (*Київський Поділ*).

Часто за допомогою наголосу розмежовують прикметники і дієприкметники. Найбільше зафіксовано таких графемно однакових слів із суфіксом *-ен(ий)*: прикметники мають наголос на суфіксі, а дієприкметники — на корені: *варений* ‘дієприкметник пас. минулого часу до *варити*’ (*варений у власному соку*) і *варений* ‘одержаний унаслідок варіння’ (*варена картопля*). За таким самим зразком утворилися омографічні пари *печений* — *печений*, *сушений* — *сушений*, *товчений* — *товчений*.

При збігові різних за значенням іменників, що мають однаковий фонемний склад у певних формах (наприклад, у множині), за допомогою наголосу можна диференціювати семантику, пор.: *ручки* ‘маленькі руки’ (у род. відм. — *ручок*) і *ручки* 1) ‘письмове приладдя’ і 2) ‘частина предмета, за яку держать або беруть рукою’ (у род. відм. — *ручок*); *образи* (мн. від *образ* 1) ‘зовнішній вигляд когось, чогось і 2) ‘зображення одного явища через інше’), *образи* (мн. від *образа* ‘зневажливе висловлювання, негарний вчинок, спрямовані проти когось’) і *образі* (мн. від *образ* ‘ікона’); *лапки* ‘ноги у тварин’ (у род. відм. — *лапок*) і *лапки* ‘значки для виділення прямої мови, цитат’ (у род. відм. — *лапок*); *ріжки* ‘роги у тварин’ (у род. відм. — *ріжок*) і *ріжки* ‘музичні або сигнальні труби’ (у род. відм. — *ріжків*); *старці* ‘люди похилого віку’ і *старці* ‘жебраки’; *округи* (мн. від *округа* ‘навколишня місцевість’, у род. відм. — *округ*) і *округи* (мн. від *округ* ‘частина держави, що виокремлюється в осібну територіальну одиницю’); *бали* (мн. від *бал* ‘одиниця виміру’) і *бали* (мн. від *бал* ‘бенкет’); *козли* (вжив. тільки у множині) 1) ‘сидіння для погонича у бричці’ і 2) ‘підставка для різання дров, будівельних робіт’ тощо і *козлі* (мн. до *козел* ‘цап’).

Спостереження над мовною практикою свідчать, що часом мовці не відчують різниці у значеннях слів *шк’ода* і *шкода*. Перше слово — багатозначне: 1) присудкове слово, означає небажання віддавати щось кому-небудь; втрачати; споріднене слово — шкодувати (небажання поділитися чимось): *мені шк’ода віддавати цю книгу*; 2) іменник, що означає ‘спричинити яесь зло, неприємність’; похідні слова: *шкодити, нашкодити, зашкодити*,

шкідник, шкідництво: *Таку шкóду наробив!*; 3) присудкове слово, що означає жаль, співчуття до кого-небудь, смуток: *матері кожної дитини шкóда*. *Шкодá* — присудкове слово, що означає невдоволення з приводу чогось, тактовне виявлення незадоволення, незгоди, неможливості щось зробити. Напр.: — *Пішли на екскурсію!* — *Шкодá, але я дуже зайнятий*.

Потребують розрізнення слова *тéрен* ‘рослина, плоди цієї рослини’ (*кущі тéрену, чорний тéрен*) і *терéн* ‘територія, місцевість’ (*на терéнах України*); *прóшу* (вигук, синонім до *будь ласка*) і *прошу́* (дієслово 1-ої особи однини теп. часу); *лікарський* — прикметник до *лікар* (*лікарська таємниця, дільниця, порада*) і *лікарський* ‘який має лікувальні властивості’ (*лікарські рослини, залежність, алергія*). Омографи *вігода* ‘користь’ (*мати вігóду*) і *вігóда* ‘зручність’ (*квартира з усіма вігóдами*) мають похідні: *вігідний контракт* і *вігідний маршрут*.

Наголос також слугує для розрізнення значень іменників середнього роду у таких омографічних парах: *об’є́днання* ‘організація, товариство’ і *об’єднáння* ‘дія за значенням об’єднувати’; *з’єднáння* ‘дія за значенням з’єднувати’ і *з’є́днання* ‘військова одиниця’; *речéння* ‘синтаксична мовна одиниця’ і *речéння* ‘сполучення слів, що становлять короткий вираз’; *варéння* ‘дія за значенням варити’ і *варéння* ‘зварені у сиропі фрукти’; *кóпчення* ‘дія за значенням коптити’ і *копчéння* ‘копчений продукт’; *сáпання* ‘сопіння’ і *сапáння* ‘дія за значенням сапати’; *видáння* ‘друкована продукція’ і *видáння* ‘дія за значенням видавати’.

Наголос є засобом розрізнення значень в іменниках, з яких один український, а другий — іншомовного походження, напр., *замóк* ‘пристрій для замикання’ (*закрити на замóк, залізний замóк*) і *зáмок* ‘фортеця’ (*середньовічний зáмок*). Наголос на різні склади поширюється і на похідні від цих слів: *замкóва щілина, майстерня, ключ* і *Зáмкова гора*. Іменник *зáмок* запозичено з польської мови і зберігає її наголошування (наголос на передостанньому складі). Полонізмом є і перше слово омографічної пари *білізна* ‘вироби з тканин для одягання на тіло, а також на постіль’ (*шовкова, накрохмалена білізна*) і *білизнá* ‘білість’ (*білизнá снігу, стін, зубів*). Те саме стосується слів *кóлос* ‘суцвіття злаків’ (*пшеничний, житній кóлос*) і *колóс* ‘статуя, колона величезних розмірів’ (*Колóс Родоський*), а також переносне ‘про когось, щось виняткове за своєю величиною або важливістю’ (фраз. *колóс на глиняних ногах* — про щось зовні величне, а насправді готове зруйнуватися). Слово *колóс* грецьке за походженням, але запозичене через посередництво інших мов. До групи іменників, де український та запозичений належать до різних акцентних типів, належать і такі омографічні пари: *лупá* ‘дрібні рогові лусочки на шкірі голови’ (*шампунь проти лупи́*) і *лúпа* ‘збільшувальне скло’ (*дивитися крізь лúпу*); *порá* ‘період часу’ (*осіння, обідня порá*) і *пóра* ‘отвір, шпарина’ (*пóра на шкірі*). *Лúпа* має французьке походження, а *пóра* — грецьке.

Омографами можуть бути також запозичені слова, які походять з однієї мови: *і́рис* 1) ‘рослина, народні назви — півники, косиці’ (*фіолетовий і́рис*); 2) ‘райдужна оболонка ока’ (*досліджувати і́рис*) та *і́рис* ‘сорт цукерок’ (*молочний і́рис*). Обидва слова запозичені з грецької мови, але *і́рис* зберігає наголос мови-джерела, а *і́рис* наголошують під впливом французької мови, у якій завжди наголошеним є останній склад. Похідні прикметники від цих слів зберігають наголос іменників: *і́рисова діафрагма* ‘пристрій, яким регулюють надходження світла в об’єктив оптичного приладу’ і *і́рисовий смак*. Наголос допомагає диференціювати значення у латинізмах: *крéдит* ‘прибутковий рахунок’ (*нарахувати крéдит, звести дебет з крéдитом*) — зберігає наголошування латинського дієслова і *крéдит* ‘позика’ (*взяти, сплатити крéдит*). Слова *мúзика* ‘вид мистецтва’ (*класична, сучасна мúзика*) і *музі́ка* ‘музикант’ (*троїсті музі́ки*) теж мають латинське походження. Наголос у слові *музі́ка* відповідає наголосові польської мови, звідки воно було запозичене в українську. А *мúзика* зберігає наголос мови-джерела (грецької). Розрізнення цих слів за наголосом і значенням виникло в українській мові у першій половині ХХ ст.

Іменники *óрган* 1) ‘частина організму’; 2) ‘організація, заклад’; 3) ‘періодичне видання’ і *оргáн* ‘музичний інструмент’ засвоєні з грецької мови. *óрган* відповідає акцентуації мови-джерела, а *оргáн* набув наголос під впливом французької мови. Та сама ситуація з грецизмами *ха́ос* — ‘у міфологічних уявленнях: неогранізована стихія, безодня, з якої

виготовилося усе' (*первісний хаос*) і *хаос* — 'відсутність порядку, плутанина' (*хаос у справах*) 'безлад у приміщенні' (*хаос у кімнаті*). Ілюстрацією до цих омографів можуть бути слова Конфуція: «Якщо мова не правильна, то вона не означає того, що має означати; коли ж вона не означає того, що мала означати, то не буде зроблено те, що має бути зроблено, а тоді моральність і всяке мистецтво почнуть занепадати, справедливість зійде на манівці — і всі впадуть у стан безладного хаосу».

Мовці часто помиляються, однаково наголошуючи слова *атлас* 'тканина з блискучою лицьовою поверхнею, вироби з неї' (*атласний халат, стрічка, червоний атлас*) і *атлас* 'систематизоване зібрання карт, виконаних за певною програмою' (*ботанічний, діалектологічний атлас, розмалювати атлас*). Ці слова мають не тільки різний наголос та значення, а й різне походження.

Атлас — грецьке за походженням слово: так звався міфічний король Лівії Атлас, який, за легендами, створив небесний глобус. У Європі це слово з'явилося у XVI ст. і позначало систематизоване зібрання географічних карт, виконане у вигляді альбому. З часом це слово почали використовувати і в інших галузях науки. На сьогодні маємо анатомічний, зоологічний, астрономічний, архітектурний, лінгвістичний атласи. Омографічна пара до цього слова — арабізм *атлас*. Час та історія входження його у європейські мови не такі відомі, як у слова *атлас*.

Із сучасних запозичень-омографів звернімо увагу на такі: *консерваторський* 'належний консерваторові' (*консерваторська ідеологія*) і *консерваторський* 'який стосується консерваторії' (*консерваторська освіта, приміщення, викладач*); *рефлекторний* 'який стосується рефлектора (телескопа або обігрівача), відбивний' (*рефлекторний ефект*) і *рефлекторний* 'який відбувається мимохіть, спричинений рефлексом' (*рефлекторний спазм*).

Новітню систему освіти поповнили терміни *магістр, магістратура*. Похідні від цих слів в українській мові виявилися омографічними. Так, *магістерськими* (від *магістр*) можуть бути диплом, мантія, а от *магістратура* (розм. *магістёрка*) спричинила появу прикметника *магістёрський*, який сполучається з іменниками *навантаження, приміщення, дослідження*.

Паронімічні іменники *адрес* — *адреса* своїми похідними утворили омографічну пару *адресний* 'який має на увазі конкретні особи, установи' (*адресна допомога*) і *адресний* 'стосується адреси' (*адресний стіл, бюро*).